

## **ОСОБЛИВОСТІ СФОРМОВАНOSTІ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ТПМ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО БУДОВУ СЛОВА НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

В статті йдеться про дослідження особливостей сформованості в молодших школярів із ТПМ практичного застосування знань з теми "Корінь слова. Спільнокореневі слова" на уроках української мови.

**Ключові слова:** тяжкі порушення мовлення, будова слова, морфема, корінь.

В статтє говориться об особенностях сформированности у младших школьников с ТНР практического применения знаний по теме "Корень слова. Родственные слова" на уроках украинского языка.

**Ключевые слова:** тяжелые нарушения речи, состав слова, морфема, корень.

Одне з центральних місць у сучасних програмах з української мови для молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) відводиться вивченню морфемної структури слова.

Тому цілком закономірно, що одне з вагомих місць у програмі відведено вивченню учнями теми "Корінь слова. Спільнокореневі слова" як складової розділу "Будова слова", яке відбувається в певній послідовності, з поступовим ускладненням та розширенням обсягу матеріалу.

Втім, слід зазначити, що рівень сформованості практичного застосування знань з даного розділу має непересічно важливе значення для розвитку мовлення молодших школярів із ТПМ оскільки він тісно пов'язаний із суміжними розділами про мову: насамперед із морфологією, синтаксисом, орфографією, лексикою, словотвором.

Нарешті, важливий і той факт, що морфемний склад слова надає значних можливостей для розвитку розумових здібностей учнів, зокрема для формування в них специфічних розумових умінь, без яких неможливе свідоме опанування слова як мовної одиниці (уміння абстрагувати семантичне значення кореня, префікса й суфікса від лексичного значення слова, уміння аналізувати слово, уміння

порівнювати слова задля встановлення їх семантико-структурної спільності чи відмінності).

В галузі логопедії майже відсутні наукові дослідження, які пов'язані з дослідженням особливостей сформованості у молодших школярів із ТПМ практичного застосування знань із морфеміки. Крім того, у дослідженнях Л. Бартеневої [1], Н. Жукової, О. Мастюкової, Т. Філічевої [2], Є. Соботович [4], Л. Трофименко [5] та інших вчених-дефектологів репрезентовано методики діагностування словотворення дітей дошкільного віку.

Серед діагностичних методик, спрямованих на дослідження словотворення й будови слова в дітей шкільного віку, можна виокремити такі: для молодших школярів із ТПМ (О. Ревуцька [3]), для молодших школярів із загальним недорозвитком мовлення (М. Шевченко [6]).

У дослідженні О. Ревуцької [3] розроблено групу завдань з метою визначити рівень опанування словотворчих знань, умінь і навичок, зокрема діагностувати наявність знань про морфологічний склад слів та володіння вміннями суфіксального словотворення.

Наукові дослідження М. Шевченко [6] спрямовані на виявлення уміння виконувати розбір слова за будовою молодшими школярами із ЗНМ. Для цього авторка пропонувала такі завдання: знайти в словах корінь, префікс, суфікс тощо та довести правильність своєї відповіді; підкреслити споріднені слова й знайти в них спільну частину; виділити частини слова.

Отже, теоретичний аналіз літератури з проблеми дослідження показав, що особливості сформованості у молодших школярів із ТПМ практичного застосування знань із теми "Корінь слова. Спільнокореневі слова" вивчено недостатньо і має досить актуальне значення.

Метою констатувального етапу дослідження (якому присвячена дана стаття) було виявлення особливостей сформованості практичного застосування знань з теми "Корінь слова. Спільнокореневі слова" у межах матеріалу, визначеного програмами з української мови для шкіл даного типу.

Для одержання об'єктивних відомостей про особливості сформованості практичного застосування знань з теми „Корінь слова. Спільнокореневі слова” ми провели спеціальні контрольні роботи (констатувальний зріз) у 2-4 класах. Учні пропонувалися завдання з урахуванням програмових вимог до кожного класу.

Завдання 1. Спрямоване на з'ясування сформованості у молодших школярів уміння визначати і позначати спільний корінь у словах.

За результатами виконання цього завдання констатуємо, що самостійно безпомилково виконали завдання учні з ТПМ: 36,2% - школярі 2-х класів, 41,6% - учнів 3-х класів, 44,4% - учнів 4-х класів;

молодші школярі з нормальним мовленнєвим розвитком: 90% - учнів 2-х класів, 100% - учнів 3-х і 4-х класів.

Школярі аргументовано пояснювали хід та результати виконання завдання, виявляли розуміння того, що головний спосіб виділення кореня полягає у доборі слів, споріднених з даним словом, визначенні їхньої спільної частини, яка передбачає основне значення.

Аналіз експериментальних даних свідчить, що молодші школярі з ТПМ: 63,8% учнів 2-х класів, 58,4% учнів 3-х класів, 55,6% - молодших школярів 4-х класів при виконанні завдання:

- не усвідомлюють, що головний спосіб виділення кореня полягає у доборі слів, споріднених з даним словом, визначенні їхньої спільної частини, яка передає основне значення: учні 2-х класів - 30,5%, 3-х класів – 32,7%, 4-х класів – 27,7%);

- частину кореня приєднують до суфікса або префікса: учні 2-х класів - 34,8%, учні 3-х класів – 31,5%, 4-х класів – 33,4%;

- не знають (або плутають) схематичне позначення кореня: учні 2-х класів - 13%, 3-х класів – 14,5%, 4-х класів – 11,2%;

- відмова від виконання завдання: учні з ТПМ 2-х класів - 21,7%, 3-х класів – 21,3%, 4-х класів – 27,7%.

Школярі, які відмовилися від виконання завдання не усвідомлюють вимог запропонованих у завданні, не здатні використовувати допомогу експериментатора у формі додаткових запитань.

Таким чином, наявність помилок свідчить про несформованість у молодших школярів із ТПМ уміння визначати та позначати корінь у словах. Діти не усвідомлюють, що головний спосіб виділення кореня полягає у доборі слів, споріднених з даним словом, визначенні їхньої спільної частини, яка передає основне значення, частину кореня учні приєднують до суфікса або префікса, не знають та плутають схематичне позначення кореня.

Завдання 2. Спрямоване на визначення сформованості у молодших школярів уміння добирати спільнокореневі слова до заданого слова (кореня).

Це завдання дає можливість не лише перевірити вміння учнів визначати слова одного словотворчого гнізда, а й з'ясувати наскільки усвідомлюється школярами семантика слова, його зв'язки з іншими спільнокореневими словами.

Аналіз експериментальних даних показав, що 25% учнів 2-х класів (молодші школярі з нормальним мовленнєвим розвитком – 95%), 36,1% учнів 3-х класів (100% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком), 47,2% учнів 4-х класів (100% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком) упоралися з ним (*клен – кленовий; риба – рибний; сонце – сонячний; малина – малиновий; зима – зимувати; літо – літній*). Школярі аргументовано пояснювали хід та результати

виконання завдання, встановлювали смислову залежність споріднених слів, тобто доводили, чому ті чи інші слова є спорідненими.

Проаналізувавши виконання цього завдання, спостерігаємо наявність іменникових утворень – 44,5%, проте здебільшого учні добирають прості слова (*літо – літечко, зима – зимонька, мотор – моторчик, квітка – квіточка, сонце – сонечко, риба – рибка*). Лише зрідка зустрічаються вдало дібрані слова (*лис – лисячий, риба – рибалка, сонце – сонячний, зима – перезимувати*). Прикметників у споріднених словах, дібраних молодшими школярами з ТПМ, було 35%, дієслів – 19,5%, прислівників – 1%.

Слід зазначити, що 75% відповідей учнів 2-х класів із ТПМ (5% учнів із нормальним мовленнєвим розвитком), 63,9% учнів 3-х класів, 52,8% учнів 4-х класів виявилися неправильними, що свідчить про нерозуміння учнями семантики спільнокореневих слів. При цьому характер помилок мав такі види:

- стереотипні заміни при доборі споріднених слів іншими відмінковими або числовими формами тих же слів (*літо – літа, літом; хмарка – хмари; лікар – лікарі; квітка – квітки; мишеня – мишенят, мишенята; риба – риби, рибами, рибу; клен – клени, кленами; гора – гори і т.д.*): 40,7% учнів 2-х класів, 34,7% учнів 3-х класів, 36,8% учнів 4-х класів із ТПМ;

- вживання неіснуючих слів, утворених механічно, за подібністю до інших, відомих учням (*літо – літів, літов, літаковий; хмарка – хмарковий, хмаровий, хмариний; посадка – посадковий, садка; риба – рибів, рибаковий, рибовий; лікар – лікарковий; гора – горовитий; сонце – сонцевий*), що становить – 26% учнів 2-х класів, 26,1% учнів 3-х класів, 26% учнів 4-х класів із ТПМ;

- беруть до уваги лише їх зовнішнє оформлення (збіг окремих звуків) і не замислюються над лексичним значенням слів (*гора – горіти, горіхи, горький*) – 14,8% учнів 2-х класів, 22% учнів 3-х класів, 21,5% учнів 4-х класів із ТПМ;

- неправильне морфологічне оформлення слів. Зустрічаються зовсім випадкові слова, дібрані за різними асоціаціями (*клен – дерева; мишеня – кішка; в'язати – кофта; зима – літо, осінь; гора – роки; лис – звірі; синок – братик; малина - куцик*) – 7,4% учнів 2-х класів, 13,2% учнів 3-х класів, 10,5% молодших школярів 4-х класів із ТПМ;

- відмова від виконання завдання – 11,1% учнів 2-х класів, 4% учнів 3-х класів, 5,2% учнів 4-х класів із ТПМ.

Проаналізувавши відповіді учнів, ми з'ясували, що молодші школярі з ТПМ мають труднощі під час виконання завдання на добір споріднених слів, обмежуються тільки одним прикладом до заданого слова (у деяких випадках дві відповіді), що певною мірою характеризує

їхній словниковий запас. Дібрані слова не завжди виявляються спорідненими.

Порівняльний аналіз відповідей молодших школярів з нормальним мовленнєвим розвитком, показав суттєві відмінності виконання зазначеного завдання і більшу кількість у доборі споріднених слів (по 4-5 прикладів до кожного слова).

Таким чином, отримані дані виконання зазначеного завдання молодшими школярами з ТПМ дозволили зробити висновок про те, що найбільший відсоток складають помилки першої групи. Вони свідчать про те, що учні не засвоїли поняття "корінь слова", "спільнокореневі слова", кількість таких слів у мовленні дітей обмежена. Створюючи нові слова, школярі змінюють їх стереотипно, за засвоєним зразком, тому при аналізі даних ми виявляємо наявність недостатньої кількості та вузьку варіативність лексичних заміन у молодших школярів із ТПМ.

Завдання 3. Спрямоване на виявлення стану сформованості у молодших школярів уміння виокремлювати слова з омонімічними коренями.

38,8% учнів 2-х класів із ТПМ (90% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком), 44,4% учнів 3-х класів (100% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком), 47,2% учнів 4-х класів (100% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком) упоралися з ним. Молодші школярі виявляють розуміння матеріалу, самостійно обґрунтовували свою відповідь. Учні знають, що слова можуть мати однакову звукову частину, але не вважаються однокореневими, бо у них різні корені (смилові частини), наводять приклади.

61,2% учнів 2-х класів із ТПМ, 55,6% учнів 3-х класів, 52,8% учнів 4-х класів при виконанні завдання:

- замість слів з омонімічними коренями викреслюють спільнокореневі слова (*підводний, переліт, совеня, синівський, гірка, гірський, білчєня, ніс, друзі*): молодші школярі 2-х класів – 45,4%, учні 3-х класів – 50%, учні 4-х класів – 42,1%;

- замість слів з омонімічними коренями викреслюють словоформи того ж слова (*води, літні, сирники, гори, синів, носів, літаками, носики*): 32% учнів 2-х класів, 30% учнів 3-х класів, 42,1% учнів 4-х класів із ТПМ;

- відмова від виконання завдання: 22,6% - учнів 2-х класів, 20% - учнів 3-х класів, 15,8% - учнів 4-х класів.

Таким чином, аналізуючи виконання зазначеного завдання молодшими школярами з ТПМ ми можемо зробити висновок про те, що у них виникають труднощі в усвідомлюванні узагальнюючих значень в словах, відсутності умінь виділяти в мовленні стійкі елементи. В результаті, засвоєння спільнокореневих слів не відбувається, тому що кожне спільнокореневе слово сприймається дітьми як цілком

самостійне, не пов'язане за змістом і не подібне за звучанням зі спорідненими словами, утвореними від того ж кореня. Школярі не вміють самостійно знаходити в цих словах подібності й розбіжності. В наслідок цього у молодших школярів із ТПМ порушується розуміння відтінків значень споріднених слів.

Завдання 4. Спрямоване на визначення рівня сформованості у молодших школярів уміння аналізувати слова, розрізняти спільнокореневі слова і синоніми.

31% учнів 2-х класів із ТПМ (90% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком), 38,8% учнів 3-х класів (100% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком), 47,2% учнів 4-х класів (100% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком) упоралися з ним.

Слід зазначити, що 69% молодших школярів із ТПМ 2-х класів (10% учнів із нормальним мовленнєвим розвитком), 61,2% учнів 3-х класів, 52,8% учнів 4-х класів із ТПМ виявилися неправильними, при цьому характер помилок мав такі види:

- при аналізі слів учні звертали увагу не на близькість значення слів, а на їхню лексичну сполучуваність: 28% учнів 2-х класів із ТПМ, 27,3% учнів 3-х класів із ТПМ, 26,3% учнів 4-х класів із ТПМ;

- молодші школярі не усвідомлюють вимог, запропонованих у завданні, тому замість спільнокореневих слів виділяють слова з різними закінченнями: 24% учнів 2-х класів, 22,7% учнів 3-х класів, 21,2% учнів 4-х класів;

- замість спільнокореневих слів виділяють синоніми, не усвідомлюють, що ці слова не мають спільної смислової частини: 20% учнів 2-х класів, 18,2% учнів 3-х класів, 15,7% учнів 4-х класів;

- відмова від виконання завдання: 28% учнів 2-х класів, 31,8% учнів 3-х класів, 36,8% учнів 4-х класів.

Таким чином, аналізуючи виконання завдання молодшими школярами з ТПМ ми можемо зробити висновок про те, що у них недостатньо сформовано уміння виділяти та диференціювати спільнокореневі слова і синоніми. Учні початкових класів із ТПМ розуміють сутнісну різницю спільнокореневих слів, з одного боку, і синонімів, слів одного лексико-семантичного поля, – з іншої. Відбувається це тому, що у визначеннях синонімів і спільнокореневих слів загальною ознакою є значеннєва близькість слів. Однак у родинних словах ця близькість визначається наявністю однієї – і тієї ж значимої частини слова (кореня), а в синонімах значеннєва подібність передається різними кореневими морфемами.

Завдання 5. Спрямоване на виявлення рівня сформованості уміння молодших школярів із ТПМ розпізнавати споріднені слова в тексті.

38,8% учнів 2-х класів із ТПМ (95% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком), 44,4% учнів 3-х класів (молодші школярі із нормальним мовленнєвим розвитком 100%), 47,2% учнів 4-х класів (100% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком) виявляють розуміння матеріалу, можуть самостійно обґрунтувати свою відповідь.

Аналіз експериментальних даних свідчить, що 61,2% учнів 2-х класів (5% молодших школярів із нормальним мовленнєвим розвитком), 55,6% учнів 3-х класів, 52,8% учнів 4-х класів із ТПМ при виконанні завдання:

- беруть до уваги лише зовнішнє оформлення слів (збіг окремих звуків) і не замислюються над лексичним значенням слів (наприклад: *плюскотять, плюска*): 45,4% учнів 2-х класів із ТПМ, 47,3% учнів 3-х класів із ТПМ, 44,4% учнів 4-х класів із ТПМ;

- замість спільнокореневих слів виділяють синоніми (*хворий*): 36,4% учнів 2-х класів, 31,5% учнів 3-х класів, 27,8% учнів 4-х класів;

- відмова від виконання завдання: 18,2% учнів 2-х класів із ТПМ, 21,2% учнів 3-х класів, 27,8% учнів 4-х класів.

Характер даних помилок свідчить про нерозуміння учнями семантики спільнокореневих слів. При цьому учням надавалася допомога експериментатора.

Отже, отримані результати щодо особливостей практичного застосування знань із теми "Корінь слова. Спільнокореневі слова" свідчать про те, що молодші школярі з ТПМ не достатньо засвоїли навчальний матеріал теми: учні не виділяють істотні ознаки кореня (як наявність в однокореневих словах спільної смислової і звукової частини); не усвідомлюють, що головний спосіб виділення кореня полягає у доборі слів, споріднених з даним словом, визначені їхньої спільної частини, яка передає основне лексичне значення; не розрізняють однокореневі слова і форми одного й того ж слова, не вміють самостійно знаходити в цих словах подібності й розбіжності; недостатньо сформовано вміння виділяти та диференціювати спільнокореневі слова і синоніми.

Наявність особливостей сформованості практичного застосування знань про корінь слова, спільнокореневі слова в учнів молодших класів з ТПМ вимагає детальної розробки спеціальної методики педагогічного керівництва цим процесом, яка забезпечить повноцінне та свідоме засвоєння учнями даної категорії теми "Корінь слова. Спільнокореневі слова".

### **Список використаних джерел**

1. Бартенева Л.И. Подготовка детей с ОНР старшего дошкольного возраста к овладению орфографией: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.03/ Институт спеціальної педагогіки АПН України. – К., 2000. – 21 с.

2. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичева Т.Б. Преодоление задержки речевого развития у дошкольников. – М.: Просвещение, 1973. – 237 с.
3. Ревуцька О.В. Словотворча робота як засіб збагачення лексичного запасу молодших школярів із тяжкими вадами мовлення: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.03 / Інститут спеціальної педагогіки АПН України. – К., 2003. – 21 с.
4. Соботович Е.Ф. Психолінгвістическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. – К.: ИСМО, 1997. – 180 с.
5. Трофименко Л.І. Формування лексико-граматичної сторони мовлення у дітей п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.03/ Інститут спеціальної педагогіки АПН України. – К.: 2004. – 20 с.
6. Шевченко М.В. Формування знань та умінь з рідної мови у молодших школярів із ЗНМ: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.03. / Інститут спеціальної педагогіки АПН України. – К., 1996. – 24 с.

The article deals with the investigation of the state of formation of the practical usage of knowledge on the topic “Word Roots. Words with Common Roots” at the Ukrainian language lessons with junior school pupils suffering of serious speech disturbances.

**Keywords:** serious speech disturbances, word structure, morpheme, root.

*Отримано 06. 12.2010 р.*